

О.А. Кратт,

доктор економічних наук, професор

Л.Г. Дєєва,

кандидат економічних наук,

Донецький національний технічний університет

РАЦІОНАЛЬНІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ І ЯВИЩ

Трансформація принципів і методів господарювання припускає пошук автентичного інструментарію наукового пізнання, що адекватно відображає реалії сучасної економіки. Невід'ємною складовою аналізу економічних процесів, явищ і відносин є їхня характеристика. У період домінування планово-директивної системи господарювання в економічній науці й практиці розповсюджене використання одержали такі характеристики, як ефективність, результативність, інтенсивність, оптимальність, продуктивність, прибутковість [1; 2]. Незважаючи на існування Всесоюзного товариства раціоналізаторів і винахідників характеристика «раціональність» застосовувалася винятково у словосполученні «раціоналізація виробництва». Разом з тим зарубіжні економісти активно культивують рису «раціональність» протягом десятиріч [3—8]. В умовах, коли закладаються засади нової парадигми господарювання, розгляд питань необхідності й можливості використання цієї характеристики в економічній теорії та практиці є досить своєчасним і актуальним.

Термін «раціональність» почав використовуватися у філософських концепціях, починаючи з XIX ст. Він походить від французького *rationalisme*, що має латинський корінь *rationalis*, та означає «розумний». У повсякденному тлумаченні раціональна поведінка означає розумове ставлення до життя [9, с. 12]. К.В. Рутманіс стверджує, що латинський корінь є перекладом з давньогрецького *logos* [10, с. 24]. Історично раціоналістична традиція сягає давньогрецької філософії. У Платона *logos* означає рід розумової діяльності, наповнений змістом у чистому вигляді таким чином, що людина усвідомлює свої думки. Він зв'язує *logos* із всеосяжним світопорядком, оформленої й упорядкованої явленої людині сфери всього сущого. Згідно з Аристотелем, *logos* пояснює відношення, співвідношення і пропорційність у самих речах [11; 12].

Як цілісний напрям у теорії пізнання, що визнає (на противагу сенсуалізму) розум основою пізнання й поведінки індивідуумів, класичний раціоналізм був сформований у XVII—XVIII ст. зусиллями таких видатних мислителів, як Р. Декарт, Б. Спіноза, Н. Мальбранш, Г. Лейбниц. У XIX й XX ст. переважною стає

критика класичного раціоналізму з його ідеалами могутності розуму й нічим не обмеженої раціональної діяльності особистості. Разом з тим раціональність як характеристика економічної діяльності все частіше використовується економістами. Так, М. Вебер одним з перших використав термін «раціональність» для описання організації особливого типу господарської діяльності. Він порушив питання про те, «що саме специфічного вносить в організацію доцільної діяльності людей раціоналізація цієї діяльності» [13, с. 9—10]. Г. Беккер, М. Лагує та Г. Кирхгаснер пояснюють можливість і необхідність використання раціональності в економіці небаченим зростанням значущості раціонального знання в суспільстві [4; 7; 14]. Засновником праксеології Т. Котарбинським розроблено загальну теорію принципів раціональної організації діяльності [15]. К. Ерроу вважав, що «поняття раціональності здавна є фундаментальним для більшості розділів економічного аналізу» [16, с. 1]. Дж. Сьорль, аналізуючи фактори, що визначають раціональні дії, висловлюється про раціональність як про центральну проблему західної філософії [17]. Постулюючи раціональність поведінки індивідуумів, К. Ерроу, М. Лагує, В. Ванберг і Г. Кирхгаснер вважають, що в нормативних моделях індивідууми повинні приймати раціональні рішення [6—8; 14].

У радянській і пострадянській літературі раціональність більшою мірою затребувана філософами для характеристики діяльності людини взагалі й економічної, зокрема. В.С. Автономов, підкреслюючи найважливішу роль раціональної поведінки в методології економічної теорії, визначає поняття «економічна раціональність» [9, с. 12]. На думку І.Т. Касавіна, раціональність не обмежується й не задається сферою пізнання, а є характеристикою людської діяльності взагалі. Характеризуючи різноманітні форми діяльності, раціональність особливо рельєфно проглядається у своєму предметно-перетворювальному вигляді [18, с. 156]. Є.А. Мамчур аналізує критерії раціональності з позицій їхньої історичної мінливості [19]. Н.С. Автономова, П.В. Копнін і М.М. Трубників досліджують поняття «раціональність» у контексті таких фундаментальних понять, як «розум» і «розуміння» [20; 21,

с. 201—217; 22]. Слід зазначити, що в сучасних вітчизняних й російських енциклопедичних виданнях присутні визначення понять «раціональність економічна» й «раціональне рішення» [23, с. 155; 24, с. 655; 25, с. 330—331].

Вищевикладене дозволяє зробити низку висновків. По-перше, змістове навантаження поняття «раціональність» у широкому сенсі не змінилося за настільки значний проміжок часу. Тому якісні риси, що визначають раціональність, є устояними й загально-визнаними, що дозволяє прийняти їх як вихідні положення при розкритті її значення. Це досягається за допомогою використання дефініції через рід і виду відмінності, що припускає виявлення специфічних властивостей (*definiendum*). По-друге, сьогодні раціональність характеризує не тільки розумову, але й інші форми людської діяльності, а також природні й соціальні явища, що свідчить про її універсальний характер. Стосовно економічних процесів поняття «раціональність» почало застосовуватися порівняно недавно. Будучи однією з основних характеристик, раціональність становить основу багатьох західних економічних моделей. Дані узагальнення обумовили мету цієї публікації — виявити, описати та систематизувати типологічні риси (далі — риси), іманентні раціональності для використання її як характеристики діяльності суб'єктів господарювання.

Оскільки раціональність становить складне поняття, то для його вивчення використовується об'єктно-орієнтована декомпозиція, що дозволяє розділити поняття, вибравши як критерій декомпозиції належність його елементів до різних абстракцій цієї проблемної галузі [26, с. 33]. Використання декомпозиції дозволило виділити сім типологічних рис і об'єднати їх у дві групи. Перша група включає три основних риси раціональності.

Перша риса — цілеполагання. М. Вебер використав раціональність для позначення специфічної діяльності, що відповідає особливому типу цілеполагання, мотивації, реалізації інтересів. Варто підкреслити, що раціональність використовується як характеристика типу доцільної діяльності людей, а не як синонім доцільності взагалі [13, с. 10]. Р.С. Акофф і Ф.І. Емері вважають, що створення й функціонування організацій є одним з видів цілеспрямованої системної діяльності, а самі організації (підприємства, компанії, концерни та ін.) фактично виступають інструментами досягнення поставлених цілей. Очевидно, що самі по собі підприємства як такі, тобто аналізовані поза інтересами конкретних соціальних груп або окремих особистостей, не мають цілей [27, с. 44]. Отже, обмірковування образу бажаного майбутнього є першим кроком діяльності суб'єктів господарювання.

Друга риса — вільний, усвідомлений вибір ефективних засобів досягнення мети. У філософській літературі ідея веберовської «цілерациональності» трактує раціональність як відповідність засобів (дій) меті [28; 29]. Специфіка раціональних форм організації діяльності полягає у взаємозв'язку цілей і шляхів її досягнення, що реалізується завдяки логічному прорахунку різних можливостей. Але при цьому раціональність засобів ніяким чином не припускає раціональності мети.

Характер цілеполагання у господарській діяльності, в остаточному підсумку, визначається у М. Вебера особливого роду середовищем, у яке занурено цю діяльність [13, с. 11]. Під середовищем розуміються умови господарювання. Основу ринкової економіки становить принцип економічної свободи, зміст якої полягає у свободі підприємництва, руху ресурсів, торгівлі, ціноутворення, вибору. Логічний прорахунок крім свободи вибору засобів припускає усвідомлення, що базується на знаннях, навичках, досвіді й інтуїції. Кожне підприємство обирає методи господарювання відповідно до фінансово-матеріальних ресурсів, що є в наявності. Отже, дотримання принципу свободи в економіці та орієнтація на ресурси характеризують господарську діяльність як раціональну.

Третя риса — наявність затребуваного суспільством результату. Постановка мети й досягнення результату мають сенс тільки за умови, що отриманий результат буде затребуваний суспільством, тобто буде зрозумілий, доступний і принесе користь. Історія багата на приклади дисонансів у розвитку соціального і технічного прогресу, обумовлені розходженнями у розвитку суспільств, знань і науки. У результаті торговельних обмінів новітні технології стали попадати у таке соціальне середовище, де не могла бути забезпечена безпека їхнього використання. Фактична невідповідність технічних засобів і соціальних форм може виявитися проблемою, що виходить за межі окремої країни і може становити небезпеку для людського суспільства в цілому.

За природою ціль віртуальна. Раціональні методи роблять її реальною, тобто дозволяють одержати необхідний продукт у бажаний термін з мінімальними витратами. Б.І. Пружинін звертає увагу на те, що М. Вебер представляє раціональність як сутнісну характеристику певного типу доцільної діяльності, у якій створення цілей і шляхів їхнього досягнення допускає логічну проробку й організацію. Тим самим, на його думку, М. Вебер допускає можливість контролювати зв'язок цілей і засобів їхнього досягнення, що дозволяє варіювати бажаний результат за допомогою процедури над засобами [29, с. 127]. Таким чином, на етапі вибору й використання засобів можливе ко-

рекування цілі. Однак вибір раціональних методів господарювання не означає раціональність цілі. Тому необхідно встановити мірило, що визначає, чи раціонально взагалі діяти будь-яким чином заради даної мети. У цій якості виступає результат діяльності, для якого вона є лише проміжним засобом.

В умовах товарного виробництва максимізація доходів є очевидною метою діяльності підприємств. Досягти її можливо, лише виробляючи затребувану продукцію. Це означає, що задоволення власних інтересів неможливо без задоволення інтересів інших суб'єктів ринку. Отже, раціональною варто вважати діяльність, що приводить до затребуваного результату. Залежно від досягнення мети діяльність прийнято розділяти на раціональну — таку, що за певних умов приводить до мети, нераціональну — яка не приводить до неї, ірраціональну — що відводить від мети.

Цілеполагання похідне від характеру діяльності й невідривне від предмета й сукупності засобів, які уможливають здійснення мети й досягнення результату. Інакше кажучи, раціональність діяльності суб'єктів проявляється у цілеполаганні, ефективному використанні засобів і затребуваності результату.

Вищевикладене свідчить про взаємозв'язок перших трьох рис, що й дозволило виділити їх в окрему групу. Друга група включає чотири риси, що залишилися, які характеризують прояв зовнішнього середовища стосовно рис першої групи.

Четверта риса раціональності — відповідність результату й використовуваних засобів його досягнення прийнятим у суспільстві нормам загальнолюдської моралі й етики. Поняття раціональності фіксує відношення між діяльністю та її оточенням, а також відносини між елементами діяльності усередині її самої в рамках навколишнього середовища. У силу історично сформованих культурних особливостей у різних регіонах світу ці параметри будуть розрізнятися, а це означає, що раціональне для кожної культури буде різним. Стандарти раціональності, як і стандарти істинності, у принципі, цілком застосовні до всіх людей і культур. Але універсальних стандартів раціональності й раціонального мислення немає, й протиріччя в цьому розрізі неминучі, навіть якщо існують обґрунтовані й прийняті основи раціональної поведінки й люди, що діють повністю раціональним чином, володіють повною інформацією. Раціональні протиріччя з'являються, тому що, наприклад, раціонально діючи суб'єкти часто мають різні й суперечливі етичні й моральні цінності та інтереси, проте, однаково прийнятні з раціонального погляду для того або іншого культурного середовища.

Планування операційної діяльності в будь-якій галузі суб'єкт повинен почати з набору властивих його культурі первинних бажань (у широкому змісті мо-

ральні, естетичні або інші цінності розглядаються як бажання). Поки немає певного набору бажань і світосприймання, поля діяльності для розуму не існує; розум лише враховує бажання людини, але бажання вже повинні існувати. Ці споконвічні бажання самі по собі не підлягають раціональним обмеженням. Переконавання й бажання служать як причинами, так і підставами людських дій, а раціональність значною мірою координує людські переконання й бажання, щоб вони привели до розумних вчинків.

П. Хейне вважає, що сьогодні економісти знову починають відкривати те, про що А. Сміт говорив два сторіччя тому, що криві попиту та пропозиції — фундаментальні інструменти економічного аналізу — залежать від переконань і зобов'язань, які за своєю суттю є моральними поняттями. А прийняті в суспільстві правила — не тільки закони, але й звичаї й моральні принципи — впливають на поведінку людей, оскільки визначають їх права власності [30, с. 362].

Вищевикладені міркування приводять до думки про те, що будь-яка економічна діяльність повинна приносити користь суспільству й не суперечити нормам етики й моралі. Іншими словами, діяльність господарюючого суб'єкта може вважатися раціональною, тільки якщо вона приносить користь всьому суспільству, не суперечить суспільній етиці й моралі, сприяє соціальному прогресу в цілому. Така на перший погляд позитивна економічна характеристика, як економічне зростання не обов'язково є раціональною, тому що економічне зростання має на увазі збільшення національного продукту, що означає виснаження ресурсів, невтримне розростання міст за рахунок природи, стресові стани у населення. Так, наприклад, автодорожні події сприяють економічному зростанню, тому що спонукають виробляти більше автомобілів і запчастин [31]. Таким чином, економічним зростання виправдовуються не раціональні, а стратегічні рішення в інтересах у першу чергу бізнесу, спрямовані на одержання миттєвої вигоди.

П'ята риса — закономірність використовуваних засобів і результату. Якщо моральні й етичні міркування для суб'єктів не обмежують, а лише спрямовують і координують переконання й бажання, то норми закону чітко визначають рамки раціональної діяльності.

Суспільні закони, що встановлюють відповідність між змістом і формою людської діяльності, між живим і накопиченим досвідом, не створюють чітких меж для діяльності, а є лише її спрямованими. Тому існує виразне розходження між суспільними законами як необхідними відповідностями різних аспектів життя людей і юридичними законами, які фіксують (обмежують) ці відповідності. Виходячи із цього, раціональ-

ною може вважатися діяльність, яка здійснюється у межах юридичного закону. Закон оживає лише в діяльності, і реалізація його розкривається як відповідність різних форм людської діяльності один одному. Тоді конкретного змісту набувають міркування про дії законів, про можливість або неможливість їх порушувати, їм слідувати та використовувати й т.д.

Однією з ознак цивілізованої держави є наявність нормативно-правової бази. Єдино раціональною може вважатися господарська діяльність, що здійснюється в рамках цього законодавчого поля. Не менш важливі для кожного виду економічної діяльності встановлені законодавством норми, стандарти, технічні вимоги та правила. Раціональна діяльність характеризується їх дотриманням. З економічного погляду така раціональність пояснюється тим, що закономірні дії не підпадають під зворотний вплив сил, які можуть проявлятися у вигляді різного роду санкцій, обмежень, адміністративної і карної відповідальності, що знижує ефективність будь-якого виду діяльності.

Шоста риса раціональності — синтез універсального та індивідуального. Раціональність проявляється у схемах діяльності, які знаходять існування в умовах взаємодії суб'єктивного та об'єктивного. Інакше кажучи, з одного боку, існує індивідуальна раціональність, причому в кожного індивіда вона єдино вірна й унікальна у своєму роді, і, з іншого, якась усеосяжна раціональність, що враховує інтереси й погляди всього соціуму.

У процесі оцінки й вибору певного виду економічної діяльності суб'єкт господарювання орієнтується на логіку й розум. Він прагне знайти розумний підхід до аналізу альтернативних варіантів задоволення своїх і суспільних потреб і їхнього сполучення. Згодом відбувається вибір кращого варіанта й розподіл наявних ресурсів. Однак, незважаючи на те, що при здійсненні такого вибору суб'єкти господарської діяльності орієнтуються на загальнолюдський розум і логіку, вибір завжди тією або іншою мірою різний. Це свідчить про те, що є незмінний фактор індивідуальної економічної раціональності для кожного із суб'єктів господарювання, але як частина всього економічного механізму він прагне максимально у межах сформованих умов наблизитися до універсальної суспільної раціональності. Уперше подібна ідея була висловлена А. Смітом дві сотні років тому: «Кожна окрема людина постійно намагається знайти найбільш вигідне застосування капіталу, яким вона може розпоряджатися. Вона має на увазі свою власну вигоду, але аж ніяк не вигоди суспільства. Проте коли вона бере до уваги свою власну вигоду, це природно або, точніше, неминує, приводить її до переваги того заняття, що найбільш вигідно суспільству» [32, с. 30]. Отже, ра-

ціональною вважається діяльність, що максимально задовольняє як індивідуальні, так і суспільні потреби.

Сьома риса раціональності — динамічність. Динаміка властива як самій раціональності, тому що вона увесь час змінюється в умовах зовнішнього середовища, так і всім її рисам, тому що вони мають тенденцію до постійної зміни в часі.

Вигоди суспільства, як і власні вигоди, у різний час бачилися людьми у здійсненні різних видів економічної діяльності. Погляди ці постійно змінюються, що приводить до думки про проблематизацію раціональності у межах минулого, сьогодення і майбутнього. Існує деякий розрив, який виникає при діях, що тривають протягом певного часу. Це розрив між початком дії і його продовженням аж до самого завершення. Так поставлена колись раціональна мета може із часом втратити свою розумність і раціональність, так само, як і засоби її досягнення. У цьому випадку й досягнутий результат уже не буде скільки-небудь значимим і корисним для суспільства, а значить, і він втрачить свою раціональність.

Також із часом змінюються чинники зовнішнього середовища (норми, мораль, закони), у яких здійснюється процес цілеполагання й ціледосягнення. В умовах, що змінюються, ці процеси можуть уже не відповідати поняттю раціональності, якщо проміжок часу між першим і другим досить великий. Це зовсім не означає, що з часом усе втрачає свою раціональність, тому зворотній процес так само абсолютно об'єктивний, і те, що було нераціональним колись, стане раціональним через час, коли індивідуальна раціональність стане універсальною в силу досягнення всім суспільством певного рівня знань, науки й технологій.

Так, в економіці сталі способи раціональної господарської діяльності постійно занурені в мінливу кон'юнктуру ринку, перетерплюють постійні процеси пристосовування, змін, тобто раціоналізації. До того ж саме функціонує ринкове середовище детермінує масштаб оцінки господарської ефективності, у той час як раціональність економічної діяльності постійно трансформується через зміни переваг і переконань споживачів, нормативно-правової бази в державі, різних технологічних проривів і низки інших факторів, які виникають із часом. Виходячи з цього, вищий ступінь раціональності у господарській діяльності означає найвищу можливу «ощадливість», найдосконаліший підрахунок всіх уже здійснених у минулому, одержаних у сьогоденні й очікуваних у майбутньому шансів прибутку й збитку.

Таким чином, у статті виявлено й описано сім типологічних рис раціональності, які дозволяють використати її як характеристику діяльності суб'єктів господарювання. Аналіз рис дозволив систематизу-

вати їх у певному порядку й розділити на дві групи. Одна група включає три перші риси, які є структурними й відображають зміст раціональної діяльності. Друга група містить інші чотири риси, що відображають стан середовища, що є формоутворювальним для першої групи. Для кожного суб'єкта господарської діяльності зовнішнє середовище буде різним і постійно змінюватиметься, у результаті чого деякі з рис можуть проявлятися яскравіше або трохи трансформуватися. Даний підхід запропоновано вперше, тому використана методика є автентичною й потребує подальшої розробки і вдосконалення. Необхідно розглянути її щодо діяльності конкретного господарюючого суб'єкта, який оперує в певному середовищі, що й стане метою подальшого наукового дослідження та матеріалом для наступної статті.

Література

1. **Экономический** словарь одиннадцатой пятилетки / Сост.: С.М. Ещенко, Л.М. Кравчук, М.С. Палкин, М.С. Черненко — К.: Политиздат Украины, 1982. — 300 с.
2. **Экономическая** энциклопедия. Политическая экономия: В 4 т. / АН СССР; Отд. экономики. — М.: Сов. энциклопедия, 1979. — Т. 3. — 624 с.
3. **Mitchell W.C.** The Rationality of Economic Activity // *Journal of Political Economy*. — 1910. — Vol. 18, №3. — P. 197—216.
4. **Becker G. S.** Irrational Behaviour and Economic Theory // *Journal of Political Economy*. — 1962. — Vol. 70, №1. — P. 1—13.
5. **Godelier M.** Rationalite et Irrationalite en Economie [texte imprime]. — Paris: Francois Maspero, 1966. — 293 p.
6. **Arrow K.J.** Rationality of Self and Others in an Economic System // *Journal of Business*. — 1986. — Vol. 59, №4. — P. 385—399.
7. **Lagueux M.** The Forgotten Role of the Rationality Principle in Economics // *Journal of Economic Methodology*. — 2004. — Vol.11, №1. — P. 31—51.
8. **Vanberg V.** The Rationality Postulate in Economics: Its Ambiguity, Its Deficiency and Its Evolutionary Alternative // *Journal of Economic Methodology*. — 2004. — Vol.11, №1. — P. 1—29.
9. **Автономов В.С.** Модель человека в экономической науке. — СПб.: Экон. шк. и др., 1998. — 230 с.
10. **Рутманис К.В.** Генезис идей рациональности в философии // Рациональность как предмет философского исследования. — М.: ИФРА-М, 1995. — С. 21—39.
11. **Платон.** Диалоги/ Пер. з давньогрец. — К.: Основи, 1995. — 394 с.
12. **Аристотель.** Сочинения: В 4 т. / АН СССР; Ин-т философии. — М.: Мысль, 1978. — Т. 2: Органон. — 687 с.
13. **Weber M.** *Wirtschaft und Gesellschaft*. — Paderborn: Voltmedia, 2006. — 1311 S.
14. **Kirchgassner G.** Rationales Verhalten und vernunftiges Handeln, ein Widerspruch? // *Rationale Wirtschaftspolitik in komplexen Gesellschaften*. — Stuttgart: Kohlhammer, 1985. — S. 29—41.
15. **Котарбинский Т.** Избранные произведения. — М.: ИЛ, 1963. — 912 с.
16. **Arrow K.** Risk Perception in Psychology and Economics // *Economic Inquiry*. — 1982. — Vol.20, №1. — P. 1—9.
17. **Сёрль Дж.** Рациональность в действии / Пер. с англ. — М.: Прогресс-Традиция, 2004. — 336 с.
18. **Касавин И.Т.** О ситуациях проблематизации рациональности // Рациональность как предмет философского исследования. — М.: ИФРАН, 1995. — С. 187—208.
19. **Мамчур Е.А.** Релятивизм в трактовке научного знания и критерии научной рациональности // Философия науки в поисках новых путей. — М.: ИФРА-М, 1999. — С.10—21.
20. **Автономова Н.С.** Рациональность: наука, философия, жизнь // Рациональность как предмет философского исследования. — М.: ИФРА-М, 1995. — С. 56—90.
21. **Копнин П.В.** Введение в марксистскую гносеологию. — К.: Наук. думка, 1966. — 356 с.
22. **Трубников Н.Н.** Кризис европейского научного разума. Философия науки и философия жизни // Рациональность как предмет философского исследования. — М.: ИФРА-М, 1995. — С. 143—170.
23. **Економічна** енциклопедія: У 3 т. / Відп. ред. С.В. Мочерний. — К.: Видавнич. центр «Академія», 2002. — Т. 3. — 952 с.
24. **Экономическая** энциклопедия / Гл. ред. Л.И. Абалкин. — М.: Экономика, 1999. — 1055 с.
25. **Современный** экономический словарь. / Б.А. Райзенберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стардубцева. — 2-е изд., испр. — М.: ИНФРА-М, 1999. — 479 с.
26. **Буч Г.** Объектно-ориентированный анализ и проектирование приложений на C++/ Пер. с англ. — М.: Бином, СПб.: Невский диалект, 2000. — 560 с.
27. **Акофф Р.С., Эмери Ф.И.** О целеустремленных системах. — М.: Сов. радио, 1974. — 271 с.
28. **Порус В.Н.** Принципы рациональной критики // Проблемы рациональности. — М.: ИФРА-М, — 1995. — С. 185—204.
29. **Пружинин Б.И.** Рациональность и единство знания // Рациональность как предмет философского исследования. — М.: ИФРА-М, 1995. — С. 121—142.
30. **Хейне П.** Экономический образ мышления / Пер. с англ. — М.: Catallaxy, 1997. — 704 с.
31. **Friedman V.M.** The Moral Consequences of Economic Growth. — N.Y.: Knopf, 2005. — 592 p.
32. **Смит А.** Исследование о природе и причинах богатства народов / Пер. с англ. — М.: Гос. соц.-эк. изд-во, 1935. — Т. 2. — 475 с.